

Kaposi Márton

Az egyéni rejtőzködés erkölcsi megítélése

I.

Az egyéni rejtőzködés olyan, többféle megnyilvánulásból összeálló, komplex tevékenység, amelynek eredményeként az ember elsősorban vagy a *kilétét*, vagy a *mibenlétét* mutatja az eredetihez és megszokotthoz képest másmilyennek. Az ilyen kétirányú megmásítás természetesen elválaszthatatlan egymástól, de a mímelő eljárások eredményeként mégis az áll elő, hogy a rejtőzködésre törekvő egyénnek vagy a *személyazonosság*a mutatkozik teljesen másnak (például Pirandello regényében Mattia Pascal Adriano Meisként jelenik meg), vagy *személyiségének önazonossága* tűnik fel másmilyennek (így Mikszáthnál a szélhámós és hozományvadász Noszty Feri ártatlan epekedő szerelmesnek mutatja magát Tóth Mari számára). Nyilvánvaló, hogy más valakiként, külsődlegesen is más egyénként előállni *megfelelő hitelesség* nélkül nem lenne érdemes, tehát a felvett testi, viselkedésbeli és a látszólagosságot garantáló egyéb megnyilvánulásokat is alá kell valahogyan támasztani, vagyis a meglévő képességeket és készségeket a szokásostól eltérő arányban és módon kell működtetni ahhoz, hogy a prezentált személyazonosság igazinak tűnjék. (Mattia Pascal nem csupán a szakállát vágja le és a kancsal szemét operáltatja meg azért, hogy Adriano Meisként másmilyen külseje legyen, de cselekvéseiben is sokkal visszafogottabb lesz, óvatosabbá válik, takarékosabban él stb.). Ugyanakkor a személyazonosságát változtatni nem óhajtó egyén sem képes csak a bensőjét (habitusát, szokásait, készségeit stb.) lényegesen másmilyennek – általában jobbnak – feltüntetni úgy, hogy az ne érintse így vagy úgy személyes megjelenését. (A ravasz Noszty Feri a kedvességét, az érzékenységet, a jólneveltséget mutatja meg elsősorban, de Mikszáth szellemesen utal ezek nagyrészt hamis jellegére azzal, hogy Marival történő első találkozásakor vadásznak álcázva szerepelteti.) A valamennyire mindig komplex rejtőzködés során tulajdonképpen az történik, hogy az önelrejtés hangsúlya vagy inkább a *külsőre*, vagy inkább a *belsőre* esik: az egyén – ahogyan *Ultimátum* című versében Goethe kifejezi – vagy a „héját” vagy a „magját” rejtje el, és a két megmásítás eredményes összhangja ad esélyt a sikeres rejtőzködésre, míg a kellő összhang hiánya vagy megbomlása a gyors leleplezést segíti elő. (Például Victor Hugo regényhőse, az egykori szökött gályarab Jean Valjean már egy kisváros, Montreuil-sur-Mer minden gyanú fölött álló polgármestere, amikor egy bajba jutott fuvaros segítségére siet, és ezzel leleplezi magát.) A sikeres rejtőzés – P. Ricoeur terminusaival kifejezve – mind az *ipseitas*, mind az *identitas* megváltoztatásával jár; az egyén végül is a maga teljességében, *önmagaként* (*męmeté*) lesz más (RICOEUR 1990, 140–166). A mímelő egyén globális „másmilyensége” különböző formájú és irányú önmegmásítások révén lesz az eredetitől eltérő: az illető egyrészt csaknem a felismerhetetlenségig másmilyennek tünteti fel, vagyis szinte eltünteti bizonyos eredeti tulajdonságait (*dissimulatio*), másrészt felnagyítja az őt előnyös színben festő adottságait, vagyis a csaknem teljesen hiányzókat emeli ki egyértelműen létezőkként (*simulatio*). Torquato Accetto frappáns szavaival szólva: „A disszimulá-

lás az a képesség, amely nem olyanak mutatja a dolgokat, mint amilyenek. Ugyanis azt szimuláljuk, ami nincs, és azt disszimuláljuk, ami van.” (ACCETTO 1997, 54.)

Az alapvetően vagy másvalakivé (*identité ipse*) vagy másmilyenné (*identité idem*) válás az egyes ember bizonyos tevékenységeinek valamennyire tartós következményeként jön létre. Az ilyen tevékenységegyüttes viszonylag egységes és eléggé izolált, továbbá összetevői különböző fokon szándékosak, illetve tudatosak. Eredményük végül is az egyén valamilyen vonatkozású és mértékű elrejtettsége lesz, mégpedig egy létrehozott *látszat* valóságosként történő elfogadása/elfogadtatása által. Tehát ezek révén az egyén: 1. ténylegesen is másmilyenné alakult valamilyen módon és mértékben; 2. a vele kapcsolatban állók ezt – különböző okokból – tudomásul veszik és többnyire elfogadják; 3. mivel ez utóbbiak látszatot fogadnak el valóságként, ezért tudatlanul tévednek; 4. kérdés: mi a célja és értelme az ilyen megtévesztésnek?

Talán az eddig vázoltakból is kiténik, hogy az egyéni rejtőzködésnek megvannak a maga 1. *személyiségontológiai*, 2. *gnoszeológiai*, 3. *kommunikációs és tudásszociológiai*, illetve 4. *cselekvéseméleti és etikai* problémái. Az ezek kapcsán felmerült kérdésekre adott válaszok új oldalról világítják meg – nemcsak a specifikus esetekre nézve, hanem általában véve is – az embernek azt a törekvését, hogy kommunikatív és más cselekvések révén miként próbál olykor rendhagyó, de számára optimálisnak vélt módon végül is – bármennyire paradoxnak tűnik ez – nem elszigetelődni, hanem *beilleszkedni* a társadalomba. Az ilyen vállalkozás elsősorban az eredményesség, a sikeresség problémáit veti fel, de másodsorban – különösen a felmerült gyanú és a nem ritka leleplezés esetén – a rejtőzködés *tolerálásának* vagy éppen *legitimálásának* kérdéseire is felhívja a figyelmet.

1. Az egyén dinamikus létező: egyszerre külső és belső tényezők hatásra változó és önmagát változtató lény; s ebből nem az ő nagyobb mértékű külső átalakulása szorul tüzetesebb magyarázatra, hanem belső változásainak és személyes önazonosságának összetartozása és kölcsönhatása, az *önmagaság (identité idem) lényegi azonossága* és *azonosságváltozása*. A személyes identitás (önmagaság) legfontosabb jellemzőit – J-P. Codol és C. Gordon nyomán – a következő kritériumok alapján állapíthatjuk meg: különbözőség (differencia), egységesség (koherencia), állandóság (konzisztencia), tudatosság (öntudat), önértékelés, átalakulás (GORDON 1968; CODOL 1979, 17–36). A személyes identitás megléte szempontjából a legfontosabb az, hogy milyen az állandóság és a változás aránya, illetve ezen arány megváltozásának üteme, valamint a módosulás intencionalitásának és tudatosságának mértéke. A személyiség normális létezését – mint azt E. Husserl, E. H. Erikson, M. Merleau-Ponty és B. Waldenfels más-más oldalról megmutatta – olykor ugrásszerű átalakulásokkal tarkított, folytonos változások jellemzik, ezek nélkül lehetetlen az egyén individuummá fejlődése. Ettől eltérően valamilyen formájú rejtőzködés, illetve deformálódás éppen akkor megy végbe, amikor a normálisan permanens fejlődést kedvezőtlen külső és belső okok véletlenszerű találkozása nagymértékben megzavarja. Ilyen esetekben a pozitív vagy negatív *sorseseemény* nem a személyiség belső világának fejlődést garantáló átrendeződését segíti elő, hanem vagy olyan *személyiségdiffúzió* felerősítésében játszik nagy szerepet, ami egészében véve egy deformálódott személyiséget eredményez (*persona destructa*), aki nagyon könnyen félreismerhető, mert a prezentált személyiségkép az illető pozitív jellemzőit is eléggé eltakarja, vagy pedig olyan, többé-kevésbé tudatos *rejtőzködő magatartás* kialakulását segíti elő (*persona semiabscodita*), aminek révén az egyén másmilyen önmagaként vagy másvalakiként akarja elfogadtatni

önmagát azért, hogy alig sérült eredeti identitását (*persona semidestructa*) az azt veszélyeztető, elsősorban külső hatásoktól megmentse (*persona abscondens*). A személyiség ontikus szintjén tehát a személyes identitásnak – a rejtőzködés lehetőségét tekintve – három alapváltozata létezik: a) a deformálódott személyiség lényegében diffúz jellegű s egyben rosszul tudatosult torz, többnyire félreismerhető és ezért elrejtettnek tűnő identitása (*persona semiabscondita*); b) a veszélybe került személyiség megrendült, de lényegileg még ép és megmenteni óhajtott, s ezért elrejtett identitása (*persona abscondens*); c) a normálisan fejlődő személyiség önmagát transzcendáló dinamikus identitása. Ezek – aligha kell hangsúlyozni – nem csupán lehetőségeik és perspektíváik tekintetében különböznek egymástól, de elrejtettséjük is nagyon más-milyen formájú és eltérő mértékű. A rejtőzködés szempontjából legtisztább típus a (b): az ide sorolható egyének a részben sérült és megmenteni óhajtott személyes önazonosságot szándékosan és tudatosan rejtik el, nagyon változatos formákban. Nehezen felismerhető típus az (a): ennek emberei destruálódott és hamisan reflektált személyes identitásukat szinte alig akarják megmenteni és nem is próbálják igazán elrejtteni; objektíve adott nagyfokú félreismerhetőségük rosszul prezentált énképük alapján alakul ki, ami – a szemlélő oldaláról nézve – egy spontán és elnagyolt rejtőzködéssel ér fel. A (c) típus, a normálisan fejlődő személyiség részben a viszonyítási alap szerepét tölti be, részben arra mutat példát, hogyan lehet a minimálisan, de nagyon értelmesen alkalmazott álcázó eszközöket a jobb személyiségfejlődés szolgálatába állítani.

2. Az így vagy úgy elrejtőzők három változata közül – megismerésük tekintetében – az (a) típusú, a nagyfokúan deformálódott személyiség (*persona destructa*) a leginkább problematikus. Elrejtettsége annyiban tőle függ, hogy ő a legkevésbé kiismerhető és a leginkább félreérthető, de nem kis mértékben éppen a szemlélő tetőzi be a félreismerést és kezeli ezt a félreismertséget valamilyen elrejtettséggént. A félig elrejtett egyén nem tudatosan teremti azt a látszatot, amit mások valóságként kezdenek kezelni. A „nem tudják, de teszik” jegyében áll elő az elrejtettségnek az a „minimuma”, ami valamennyire mindenképpen befolyásolja az egyének – a *persona semiabscondita* és a többiek – együttélését. A (b) fajta, az alig sérült, nagyrészt még ép, önmagát rejtőzködéssel megóvni törekvő személyiség tudatosan kelt olyan látszatot, amit valóságként szeretne másokkal elfogadtatni (*persona abscondens*). Míg az előző nincs tisztában saját félreérthetőségével és félreismertségével, addig az utóbbi eléggé tudatosan igyekszik mindent megtenni azért, hogy minél jobban félreismerjék az általa kívánt módon. A programszerűen rejtőzködő el tudja érni, hogy a vele kapcsolatos megismerési viszonyt – objektíve is, szubjektíve is – ő uralja. Míg a *persona destructa* csupán *nem segíti* a vele kapcsolatos tisztánlátást, a *persona semidestructa* megzavarja azt, sőt szándékosan *félrevezeti* a vele kapcsolatban állókat. Így aztán tudása igazságértékét tekintve a megismerő az utóbbi esetben – G. Simmel szavaival szólva – „a teleológiai irányított nemtudás állapotában leledzik a másikkal szemben” (SIMMEL 1973, 316–317). A szándékosan rejtőzködő szemlélője tudatos megtévesztés áldozata; a tudatlanul rejtőzködő – prezentált énjének nagyfokú félreérthetősége miatt – tévedés áldozatává teszi, vagy inkább ilyenné engedi válni szemlélőjét. A lényegileg normálisan fejlődő és a rejtőzés bizonyos formáit csak alárendelten és átmenetileg alkalmazó (c) személyiség tisztában van azzal, hogy megtéveszt másokat, sőt gyakran él az elrejtés kifinomult változataival, ami hatékonyan segíti az álcák mögött előrelépő önmegvalósítást.

3. A rejtőzködőnek ez a szándékolt vagy nem szándékolt félreismerése nagyrészt olyan módon áll elő, hogy az illető igyekszik fokozottabb mértékben különállni, jobban kivonja magát a kommunikatív cselekvések különféle formáiból, tartózkodik a kooperatív tevékenységektől, illetve olyan egyéni stratégiai jellegű cselekvéseket végez, amelyek révén minél jobban el tudja érni a saját maga által preparált és mások által elfogadhatóbbnak ítélt képének hitelességét (HABERMAS 1982, 126–128; 426–438). Még az elrejtőzés nagy passzivitással vagy visszavonultsággal járó formáját választva is (mint például a konformizmus vagy a feltétlen inkognitó) arra törekszik, hogy adott szituációjában végső soron ő legyen a körülményeket uraló valaki. Ennek a törekvésnek a megvalósulásához nagymértékben hozzájárul az is, hogy a rejtőzködővel kapcsolatban álló partnerek egy igaznak tartott és hitelesnek tűnő látszatkép alapján viszonyulnak hozzá, mit sem tudnak saját dezinformáltságukról és manipuláltságukról, így semmi okuk sincs felfüggeszteni vagy korlátozni saját jóhiszeműségüket, ami tévedésük vagy megtévesztésük egyik legfontosabb szubjektív előfeltétele. Az emberek általában annak az alapfeltevésnek a tudatában élnek, hogy a társadalomban tulajdonképpen érvényesül mind az igazság feltárásának szándéka, mind az őszinteség (BOK 1983, 63–66; NIKOLOV 1987, 22–25).

4. A bonyolult és sokféle önmegmásítás, valamint a többi ember ezt kiegészítő, többlépcsős manipulálása végső soron az egyén *önmegmentésére* irányul. A rejtőzködni akaró ember megzavart személyes önazonossága még nem jutott el a teljes szétesés és passzivitás állapotáig, az öntudata még nem rendült meg annyira, hogy az én ne próbálna meg gátat vetni a további erodálódásnak, vagy éppen új úton előre jutni az érettebb individuummá válás felé. Ennek megfelelően – vagyis funkcióik szerint – lehet megkülönböztetni lényegileg *defenzív*, illetve *offenzív* rejtőzködési formákat. (Például amikor a fiatal Descartes a „*larvatus prodeo*” jegyében nyilvánul meg, az előbbire nyújt példát; a sokféleképpen rejtőzködő Kierkegaard az utóbbira, hiszen személyisége zavartalanabb kiérlelése végett húzódik álcák mögé.) A rosszabb helyzetben levő *persona destructa* szinte nem is rejtőzik és alig védekezik; a rejtőzködéssel is taktikázó szabad individuum pedig csak nagyon mellékes és átmeneti eszköznek tekintti a rejtőzést. Egyedül a részben megzavart személyes identitás egyéne, a *persona semidestructa* számára alapvetően fontos a rejtőzködés, az ő létezésének szinte nélkülözhetetlen formája az *absconditio sensu stricto*. A fentiek alapján talán jól belátható, hogy a szándék intenzitását és az álcázás teljességét tekintve a rejtőzésnek – a tudományelméletből kölcsönzött terminusokkal kifejezve – lehet egy „erős programja” és egy „gyenge programja” (BARNES 1974, 111–112; 121–122), mindkettőn belül több árnyalattal, illetve a kettő közötti több fokozatú átmenettel, és ezen a skálán belül igen eltérő mértékű intencionalitással. Az „erős” programot igyekeznek megvalósítani például a feltétlen inkognitót választók, az üldözött bűnözők, a kalandorok, a szélhámósok, a karrieristák és más hasonlók. Ők a rejtőzködés jól körvonalazott előzetes szándéka alapján dolgozzák ki a további, vagyis az elrejtettséget eredményező cselekvési szándékaikat, az utóbbiak mint származtatott szándékok, a rejtőzködés eredendő – előzetesként fölmerült – szándékára épülnek rá. Viszont például a konformisták, a különcök, a képmutatók, a hazudozók vagy a ráhagyatkozók azért tekinthetők valamilyen „gyenge” program szerinti rejtőzködőknek, mert ha magatartásuk kialakítását vezérli is valamilyen előzetes szándék, az lényegében nem az elrejtőzésre irányul; bizonyos mértékű, nem egyértelmű elrejtettséjük más intenciók alapján alkalmazott cselekvési szándékaik eredményeinek olyan összefonódásából keletkezik, aminek csak részbe-

ni következménye, mintegy mellékterméke a bizonyos mértékű elrejtettséggel is felérő titokzatosság, félreismertség, elszigeteltség stb. Az ilyen fajta rejtőzködők részben elrejtettséghez vezető cselekvéseit nem vezeti olyan származtatott szándék, ami az önmegmásítás előzetes eredendő szándékából következik, sőt maga a cselekvési szándék sem eredendően elrejtő (SEARLE 1984, 83–100; 2000, 102–107). Például Max Frisch regényalakja, Ludwig Anatol Stiller a maga feltétlen inkognitójában az erős program megvalósítására törekszik: szándékosan változtatja meg mind a kilétét (Mr. White álnéven, külföldön, más társadalmi rétegben él), mind személyisége mibenlétét, amennyiben igyekszik jobbá formálni, vagy legalábbis értékesebbnek feltüntetni énjének minőségét (extrém történeteket mesél magáról, amelyek az egyébként gyenge embert keménynek és karakánnak mutatják); ugyanakkor Samuel Beckett Godot-ra váró két csavargója, Estragon és Wladimir szinte már nem is megvalósítja, hanem csak engedi megvalósulni a rejtőzés gyenge programját: nemcsak elrejtőzni nem akarnak, de egyébre is alig törekszenek, cselekvési szándékaik is többnyire a nem cselekvésre irányulnak, így válnak észrevétlenül rejtélyessé, akiknek személyiségéről alig lehet tudni bármi érdemlegest.

A rejtőzködés gyenge programja általában a defenzív, míg erős programja az offenzív rejtőzködési módokkal konvergál. A differenciálódásban meghatározó szerepe az előzetes intenció tartalmának van. 1. Ha ez a *nagyfokú rejtőzésre* irányul, akkor az alig deformált és veszélyeztetett személyiség, a *persona semidestructa* a maga erős programjával többé-kevésbé eredeti állapotában megőrzi önmagát (feltétlen inkognitó, szélhámosság, karrierizmus stb.). 2. Ha az előzetes intencióknak lényeges, de *nem döntő eleme a rejtőzés*, akkor az egyén bizonyos gyenge programokat megvalósítva, de azokon túl is lépve fejlett individuummá válhat (játékos és ironikus inkognitó, remeteség stb.). 3. Ha az előzetes intenció *nem vonatkozik érdemben a rejtőzésre* – és ez a *persona destructa* esete –, akkor a gyenge program véletlenszerű eredménye mindössze egy széteső személyiség erőtlen védelme (különc, ráhagyatkozó), de bizonyos változatok elég nagy mértékben a további deformálódást készítik elő (konformista, hazudozó).

II.

A rejtőzés sajátosnak tekinthető formáit nehéz körülhatárolni és nehéz értékelni. Körülhatárolni azért, mert bizonyos elfedő és leárnyékoló formák együtt, egymással összefonódva nyilvánulnak meg, sőt többnyire a nem rejtőzés formáival (a szokott megnyilvánulásokkal) is összekapcsolódnak, ami aztán elég bonyolult helyzeteket eredményezhet. Értékelésüket – így erkölcsi megítélésüket is – az nehezíti, hogy alkalmazásuk szituációiban még eléggé egyöntetűek, de hosszabb-rövidebb távon, az életfolyamat több megnyilvánulásával együtt már módosulhatnak és csökkenhetnek ezek az értékek. A rejtőzködést tehát nem csupán egészében véve, de különös formáinak valamely típusát sem lehet egyértelműen pozitívnak vagy negatívnak minősíteni. A rejtőzködésnek ugyanis elsősorban *eszközértéke* van, ezért mindenekelőtt céljának és következményének milyensége alapján lehet mind rövidebb, mind hosszabb távon előálló eredményei felől nézve értékelni.

Mivel a rejtőzködés olyan cselekvéseggyüttes, amely mindig érint másokat is, és azok valamilyen mértékű félrevezetése vagy legalább tévedésben hagyása nélkül nem vé-

gezhető, ezért azonnal két alapvető kérdés merül fel: 1. Okoz-e valamilyen *kárt* (milyet és mekkorát) a vele járó félreértettség, illetve dezinformáló és manipuláló félrevezetés? 2. Ha kárt okoz a félrevezetettnek, legalább *hasznot* hoz-e a rejtőzködőnek? Az ezek nyomán felmerülő részkérdések a szándékok és célok, az eszközök és módszerek, az eredmények és következmények figyelembevételére alapján fogalmazhatók meg, illetve járulhatnak hozzá a rájuk adott válaszokkal a rejtőzés differenciáló megítéléséhez, az egyénin kívül össztársadalmi szintű kárának és hasznának pontosabb megállapításához.

Úgy tűnik, hogy a másodikként fölvetett fő kérdésre könnyebb válaszolni, sőt általában véve akár igenlő választ adni. Bizonyos értelemben kivételt képez (a), a minimális mértékben és lényegében spontánul rejtőző *persona destructa et semiabscondita*, aki – rejtőzködési szándéka nem lévén, és célja sem mások megtévesztése – tulajdonképpen csak hagyja magát félreérteni és félreismerni, bár ezzel a saját helyzetén nem könnyít, hiszen rejtőzködése még egy erőtlen önmegőrző kezdeményezéssel sem ér fel. Nem csapja be tudatosan sem saját magát, sem másokat, de kisebb hibát mindkét irányban elkövet, s ezt a magatartását aligha lehet helyeselni. Másoknak szinte alig árt az elhallgatás és mulasztás módozatai szerinti passzivitásával, de ily módon előálló félreérthetőségével/félreértésével mégis bizonytalanságban hagyja azokat az egyéneket, akik netalán valamilyen érdemleges kapcsolatba szeretnének lépni vele (BACON 1987, 24). Önmagával szemben többet vét, hiszen így szinte teljesen kizárja azt a lehetőséget, hogy mások megpróbáljanak rajta segíteni, noha erre ugyancsak rászorulna. A leginkább „rejtélyességnek” nevezhető ilyen elrejtettség nem egy határozott szándék érvényesülésének és egy konkrét cél megvalósításának adekvát eredménye, ezért az elrejtést szinte elszennvedő egyént nem a megtévesztés szándéka miatt terheli felelősség, hanem az önmegmentés kellő szándékának hiánya miatt. Az ilyen személyiséget természetesen nem az elrejtés eszközeivel lehetne megmenteni, de ez az illető előtt nem világos, és mások sem ismerhetik fel. A spontán módon rejtőzködő magatartását tehát mindenképpen tudomásul kell venni, azonban minden fenntartás nélkül elfogadni nem lehet, még ha másokra nézve nem is súlyosak a következményei, vele szemben toleranciát csak jobb híján szabad alkalmazni.

A (b) típusú, tényleges rejtőző tudatossága és szándékossága kétségtelen, rejtőzködésre vonatkozó tevékenységének struktúrája – olykor még következményeinek alternatívát tekintve is – nagyon átgondolt, tehát megtévesztéseinek számonkérhetősege is egyértelműbb az előzőénél. Mentségére viszont az szolgál, hogy meg akarja gátolni személyisége további tönkretételét, önmaga megmentésével a személyiségérték védelme érdekében tesz valami nem szokványosat. Ráadásul az önmegőrzés szándéka teljesebb önmegismerésre és önértékelésre sarkallja, ami általában is, meg a rejtőzés szempontjából is fontos, hiszen nem alaptalanul jegyezte meg Fernando Pessoa: „Színlelni annyit, mint megismerni önmagunkat.” (PESSOA 2001, 153.) A rejtőzés kellő önismeretre épülő gyakorlati kivitelezése bizonyos értelemben olyan határszituáció (Karl Jaspers), amely csak szokatlan erőfeszítés árán uralható. A rejtőzés önmegismerő és önfejlesztő hatása – egyoldalúságai mellett is – segítheti az egyént az önfejlesztő továbblépésben, a rejtőzés feladása utáni egyöntetűbb kibontakozásban, a teljesebb individuummá válásban. Ez azonban magas szinten ritkán fordul elő (mint például Kierkegaard vagy Pessoa esetében); gyakoribb az, hogy a rejtőző nem tudja következetesen végigjátszani felvett szerepeit, és előbb-utóbb kiesik belőlük, vagy pedig egyszerűen leleplezik. Különösen az önleleplezések, szerepfelbo-

rítások azok, amelyek nagyon jól érzékeltetik a rejtőzködés pozitívumainak korlátozottságát, tulajdonképpen csak átmenetileg elfogadható mivoltát, nem is szólva az időleges alkalmazás addigi káros mellékhatásairól.

A *sui generis* rejtőzés a szándék és a cél miatt alig vitatható, eredményeinek korlátozottsága miatt már inkább (gyakori leleplezések, a mímelés személyiségkorlátozó velejárói stb.); ez utóbbira való tekintettel módszereit sem lehet fenntartások nélkül elfogadni, s különösen az benne az elítélhető, hogy másokat egyértelműen dezinformálni és manipulálni igyekszik. Ez pedig csak ritkán járhat olyan következménnyel, ami semmilyen hátrányt nem okoz más egyéneknek. Az a hátulütője mindenképpen megvan, hogy – mivel a rejtőzések egy részére valahogyan fény derül – növeli az emberek közötti bizalmatlanságot, elmélyíti a rosszhiszeműséget. A rejtőzők önmagukkal szemben elkövetett hibáit a társadalom tagjai hajlandók tolerálni, a másokat is hátrányosan érintő látszateltételeket azonban – legalább egy negatív tartalmú véleményezés erejéig – mindenképpen elítélik.

Az elsőként felvetett kérdésre – hogyan ítélendő meg mások félrevezetése – egyértelműbb a válasz, hiszen bizonyos formák alkalmazásakor – egyik végletként – mindössze alig van többről szó, mint „kegyes csalásról”, ami viszonylag kis kárt okoz a félrevezetettnek (játékos inkognitó, konformizmus stb.), egyéb formák viszont – másik végletként – már törvénybe ütköző cselekedetnek számítanak (szélhámosság, szökött bűnöző más személyként való rejtőzése stb.). Az egyik szinte el sem ítéhető, a másik annál inkább. Pontosabb kép kialakításához persze az visz közelebb, ha szem előtt tartjuk a rejtőzködés néhány – más szempontok szerinti – alaptípusának sajátos különbségeit, tehát nemcsak a hosszabb-rövidebb időn át alkalmi jellegű rejtőzködések. A *konvencionális* rejtőzködés legtöbb formáját (például beöltözött sámán, álarcosból résztvevője) nem csupán tolerálja, hanem szinte meg is követeli a társadalom. A *professzionális* rejtőzködések (kémekek, színészek stb.) egyenesen nélkülözhetetleneknek tartják. Az *alkalmi* rejtőzködésként merülnek fel a leggyakrabban és a legélesebben egy adott társadalomban a többnyire szokásos – a saját nyereség és a mások vesztesége körüli – erkölcsi dilemmák, illetve a moralitás és a legalitás konfliktusaiból adódó nehézségek.

Az erkölcs – a legalitással történő szembekerülése során – gyakran képviseli a pozitívabbat és az egyben elfogadhatóbbat, s ez a rejtőzködés néhány megvalósuló esetére is vonatkozik. Ha az álcázás célja egy veszélybe került értékes hagyomány megmentése, vagy egy, még meg nem értett, új vívmány védelme, akkor az ezt képviselő egyén rejtőzése nagyon is erkölcsös, hiszen olyan, még nem legitimált értékekről van szó, amelyek nemcsak fontosak objektíve, hanem sokan tolerálják, sőt igénylik is. (Ilyenek például az inkognitóban tevékenykedő szabadságharcosok vagy a veszélyesnek ítélt műveket álnéven publikáló szerzők.)

Az erkölcsön belüli dilemmát általában az okozza, hogy olykor nagyon nehéz eldönteni, vajon az egyedül hatékony út-e a mások félrevezetésével járó megoldás (amit a közfelfogás általában elutasít), sőt hatékony-e egyáltalán, hiszen az ebből fakadó melléfogások, illetve leleplezések gyakorisága eléggé közismert és elgondolkoztató. Nem csoda, ha a rejtőzködést – különösen annak az erős programon alapuló formáit – csak elég ritkán és inkább csak kivételes megoldásként alkalmazzák. Jelentős eredménnyel csupán akkor járhat, ha a rejtőzködő alkatilag is alkalmas erre (lassú, introvertált alkat, aki alig sérült), jól ismeri önmagát és kellően át tudja tekinteni azt a szituációt – meg a még várhatókat is –, amelyben a rejtőzködést igénylő vállalkozását végzi. Erkölcsileg elfogadható akkor lesz az eredmény, ha a rejtőző valóban *segít önmagán*,

ha ehhez *elfogadható alternatívát nem találhat*, és ha félrevezető tevékenysége csak *nagyon minimálisan sért másokat*, vagyis nem jobban, mint az egyéb, hasonló helyzetekben szokásosan elfogadott tevékenységek. Az alternatíva hiányára, illetve a megfelelően hatékony eszköz elengedhetetlenségére mutat rá Machiavelli, amikor ezt tanácsolja a fejedelemnek: „A bölcs uralkodó tehát ne legyen szótartó, ha ez a magatartás kárára válik, s ha az okok, melyek miatt ígéretet tett, megszűntek. Ha az emberek jók lennének, ez az elv kárt okozna; de mert gonosz indulatúak, nem tartanák meg szavukat veled szemben; így hát neked sem kell megtartanod velük szemben.” (MACHIARELLI 1964, 88.) Ilyennek minősíthetők a nagyon negatív társadalmi események miatt szükségessé vált kényszerrejtőzködések (például etnikai vagy politikai üldözöttek esetén), illetve bizonyos formák átmeneti alkalmazása azért, hogy előkészítsék – hiszen majd túllépnek rajtuk – a teljesebb individuummá fejlődést. A rejtőzés bizonyos elemei – mint arra Simmel rámutatott – szinte nélkülözhetetlen eszközei a kulturált emberi együttélésnek, mind a magánélet területén (tapintat, intimitás, diszkréció), mind a közéletben (tekintély, üzleti autonómia stb.) (SIMMEL 1908, 345–360, 379–390).

A rejtőzködő magatartás erkölcsi megítéléséről általános összefoglalásként a következőket mondhatjuk: A spontán módon rejtőző elsősorban önmaga ellen vétkezik nagyfokú passzivitásával, mulasztásaival, és csak másodsorban mások ellen a hallgatásaival. A tudatos rejtőzködők közül a *sui generis* rejtőző valamennyire mindig előnyt biztosít önmagának, azonban kisebb mértékben vét is önmaga ellen, amennyiben elszenved a jól-rosszul megválasztott formák többé-kevésbé mindig egyoldalúsító és dezorganizáló hatásait, de kárt inkább másoknak okoz, mert egyéni stratégiai cselekvéseivel azokat tereli rossz vagy legalábbis általuk nem választott irányba. Amennyiben a szabad individuum – nagyon tudatosan, nagyon mellékesen és mindig átmenetileg – vállalkozik ilyen vagy olyan rejtőzésre, nem árt vele önmagának, másoknak is kevésbé (Kierkegaard, Pessoa), vagy ha igen – gondoljunk Odüsszeuszra és Hamletre –, az egészségesen véve nem csupán igazolható, de rendszerint helyeselhető is.

IRODALOM

- ACCETTO, Torquato 1997. *A tisztességes színlelésről*. Szeged, JATE.
- BACON, Francis 1987. A színlelésről és alakoskodásról. In *Esszék avagy Tanácsok az okos és erkölcsös életre*. Budapest, Európa.
- BARNES, Barry 1974. *Scientific Knowledge and Sociological Theory*. London–Boston, Routledge and Kegan Paul.
- BOK, Sissela 1983. *A hazugság. A köz- és magánélet választójai*. Budapest, Gondolat.
- CODOL, Jean-Paul 1979. *Semblables et différents. Recherches sur la quête de la similitude et de la différenciation sociale*. Aix-en-Provence, Université de Provence.
- GORDON, Chad 1968. Self Conceptions: Configurations of Content. In Gordon, Chad – Gergen, Kenneth J. (eds.): *The self in social interaction*. Vol. I. New York, Wiley. 115–136.
- HABERMAS, Jürgen 1982. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I. *Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung*. 2. Aufl. Frankfurt a. M., Suhrkamp.
- MACHIARELLI, Niccolò 1964. *A fejedelem*. Budapest, Magyar Helikon.
- NIKOLOV, Elit 1987. *A titok. A kommunikáció ellentéte*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- PESSOA, Fernando 2001. Hangulat. In *Önelemző és elméleti írások*. Budapest, Íbisz.
- RICOEUR, Paul 1990. *Soi-même comme un autre*. Paris, Seuil.
- SEARLE, John R. 1984. *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge–London–Sidney, Cambridge University Press.
- SEARLE, John R. 2000. *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Budapest, Vince.
- SIMMEL, Georg 1908. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig, Duncker und Humblot.
- SIMMEL, Georg 1973. A titok és a titkos társadalom. In *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat.